

**Спеціалізованій вченій раді Д 64.051.28
у Харківському національному університеті
імені В. Н. Каразіна
(61022, м. Харків, майдан Свободи, 4).**

ВІДГУК

офіційного опонента – доктора юридичних наук, професора

ГРИНЬКО Світлани Дмитрівни,

на дисертацію МЕНДЖУЛ Марії Василівни

на тему:

«ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДІЇ ПРИНЦИПІВ СІМЕЙНОГО ПРАВА»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

зі спеціальності 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;

сімейне право; міжнародне приватне право

Актуальність теми дослідження. Дисертаційне дослідження Менджул Марії Василівни на тему «Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права» виконане на актуальну тему. Уже понад десять років основним кодифікованим актом, що здійснює правове регулювання особистих немайнових і майнових сімейних відносин, є Сімейний кодекс України. З його прийняттям 10 січня 2002 року зміни в правовому регулюванні сімейних відносин набули кардинально іншого характеру: зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб; утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки; забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку. При цьому розширена сфера договірного регулювання сімейних відносин, запроваджено нові правові інститути та інше.

За цей період було прийнято також низку важливих законодавчих актів, які призначені врегульовувати особливості окремих видів сімейних відносин, пов'язаних із окремими учасниками, об'єктами, змістом, підставами виникнення.

Різноманітність правового регулювання сімейних відносин дала новий поштовх для розвитку теорії сімейного права та цивільного процесу і стала причиною відродження і навіть загострення давньої наукової дискусії з проблем щодо поняття та підстав виникнення сім'ї, правової сутності шлюбу, можливості укладення одностатевих шлюбів, фактичних шлюбних відносин, зареєстрованого партнерства тощо.

Водночас сьогодні сімейне законодавство України перебуває на шляху реформування, що здійснюється в контексті приведення національного законодавства до законодавства Європейського Союзу. Для цього доцільно переглянути сучасні концепції правового регулювання сімейних відносин.

Від цього залежить формування підґрунтя для розробки нової законодавчої концепції приватного права з врахуванням вимог європейських стандартів. Крім того поява нових приватних відносин потребує відповідного правового регулювання як у сімейно-правовій сфері, так і в інших галузях права. Все це потребує усунення прогалин у законодавстві, застосування аналогії закону та аналогії права, а також інших подібних способів.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. В Україні окремі аспекти поняття, класифікації та застосування принципів сімейного права висвітлено в дослідженнях, як В.І. Борисової, Т.В. Боднар, В.А. Ватрас, І.В. Жилінкової, В.Я. Калакури, Л.В. Красицької, В.О. Кожевникової, Б.К. Левківського, С.М. Лепех, О.В. Розгон, З.В. Ромовської, О.І. Сафончик, В.І. Труби, С.І. Шимон, В.М. Чернеги, Ю.С. Червоного, Г.В. Чурпіти, О.А. Явор та ін. Однак у зазначених напрацюваннях відсутній системний концептуальний аналіз принципів сімейного права з врахуванням динамічності розвитку сімейних відносин та євроінтеграційних процесів в Україні.

З цього слід зробити висновок, що представлене до захисту дослідження характеризується необхідними для цього виду робіт ознаками наукової новизни та практичної значущості. Наукова новизна дослідження проявляється у тому, що дисертація є першим в Україні спеціальним комплексним дослідженням, де запропоновано концептуальну модель принципів сімейного права, з'ясовано їх сутнісні ознаки та встановлено особливості дії із урахуванням сучасних тенденцій розвитку сімейних відносин та необхідності гармонізації сімейного права України з правом ЄС.

За результатами проведеної наукової розвідки запропоновано низку нових і практично-прикладних положень, а також пропозицій щодо удосконалення сімейного законодавства.

Оцінка змісту дисертації та автореферату. Структура і зміст дисертації Менджул Марії Василівни «Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права» відповідають її назві та вимогам, встановленим для такого виду робіт і профілю спеціальності 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Наукова робота написана доступною науково місткою мовою і грамотно, належним чином оформлена.

Структура роботи повністю відповідає меті та задачам дослідження, дозволяє послідовно розглянути комплекс питань, що стосуються визначення особливостей дії принципів сімейного права. Мета і задачі дослідження сформульовані чітко. Об'єкт та предмет дослідження визначені відповідно до встановлених вимог та дозволяють всебічно проаналізувати поставлену проблему, не виходячи за межі наукової спеціальності.

Висновки дисертації зроблено із застосуванням низки загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання. Так, діалектичний та історичний методи дозволили через призму генези концептуальних ідей та теорій з'ясувати поняття принципів права, їх системи, а також місця в ній принципів сімейного права. Формально-логічний метод застосовано при формулюванні визначень понять «принципи сімейного права», «принцип найкращих інтересів дитини», «принцип

недопустимості втручання у сімейне життя», «принцип добровільності шлюбу», «принцип державної охорони шлюбу», «наси́льство в сім'ї», «фактичний союз», з'ясуванні сутнісних ознак принципів сімейного права та виокремленні змістовних елементів принципу рівності у сімейних відносинах. Метод системного аналізу використано для визначення та дослідження системи принципів правового регулювання сімейних відносин та принципів сімейного права. За допомогою аксіологічного методу обґрунтовано значення цінностей у правовій природі принципів сімейного права та розкрито сутність принципу моральності. Застосовано також методи індукції та дедукції, синтезу, аналізу для встановлення особливостей дії окремих принципів сімейного права.

Порівняльно-правовий метод застосовано під час дослідження способів фіксації принципів сімейного права у писаному праві України, європейських держав, Канади та США, встановленні особливостей їх застосування, аналізі процесів уніфікації принципів європейського сімейного права, а також виокремленні проблем дії окремих принципів сімейного права. Для розробки пропозицій щодо вдосконалення сімейного законодавства з метою гармонізації права України та права ЄС застосовано метод моделювання та прогнозування. Формально-юридичний метод застосовано для з'ясування концептуальних засад принципу рівності у сімейних відносинах, а також з'ясуванні проблем дії принципу рівності та окремих принципів сімейного права у сфері охорони шлюбу та сім'ї. Вказані методи були застосовані системно, у взаємозв'язку з метою всебічного дослідження та аргументованості, отриманих висновків та узагальнень.

Комплексне використання різноманітних методів наукового дослідження дозволило автору виконати головні задачі: здійснити ґрунтовний аналіз наукових розробок і визначити поняття, значення та функції принципів сімейного права; комплексно розкрити сутнісні ознаки принципів сімейного права, у тому числі і щодо їх співвідношення із нормами сімейного права; визначити підходи до систематизації принципів

сімейного права, а також встановити їх місце у системі правових принципів; охарактеризувати проблеми розвитку принципів сімейного права у праві України, ЄС, Великобританії, Канади та США, починаючи від їх фіксації у писаному праві до проблем застосування; визначити особливості уніфікації принципів європейського сімейного права та встановити можливості їх імплементації до сімейного законодавства України; дати концептуальну характеристику принципу рівності у сімейних відносинах, в тому числі у відносинах між подружжям, батьками та дітьми; розкрити трансформаційний вплив принципу рівності на інститут шлюбу у зарубіжних державах та встановити значення таких процесів для України; охарактеризувати змістовну сутність та особливості дії принципу державної охорони сім'ї; уточнити поняття «сімейний інтерес» та з'ясувати теоретичні проблеми дії принципу найкращих інтересів дитини; з'ясувати проблеми дії низки принципів сімейного права у сфері охорони шлюбу та сім'ї (недопустимості втручання у сімейне життя, добровільності шлюбу, заборони насильства в сім'ї, недопустимості зловживання сімейними правами, відповідального батьківства та інших); сформулювати обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення сімейного законодавства з метою гармонізації права України та права ЄС.

Основні положення, висновки і пропозиції (рекомендації), сформульовані у дисертації, ідентично та досить повно викладені в авторефераті. Вони, переважно, знайшли свій виклад у публікаціях з теми дисертації і також відображають актуальність обраної теми дослідження, належний ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і пропозицій, сформульованих у дисертації.

Практичне значення отриманих результатів роботи визначається тим, що вони можуть бути використані в науково-дослідній діяльності – для здійснення подальших наукових досліджень у сфері принципів сімейного права (акт впровадження від 10 лютого 2020 р.); правотворчій діяльності – пропозиції та рекомендації можуть бути використані для удосконалення

сімейного законодавства з метою його гармонізації із правом ЄС (розроблено проект закону про внесення відповідних змін до Сімейного кодексу України); правозастосовній діяльності – для покращення діяльності суб'єктів правозастосування, наданні роз'яснень положень СК України, тлумаченні його норм, у тому числі при розгляді судами сімейних спорів, здійсненні узагальнення відповідної судової практики; навчальному процесі – для підготовки лекцій, навчальних посібників, підручників, а також методичних рекомендацій з дисциплін «Сімейне право», «Цивільне право» та «Міжнародне сімейне право» (акти впровадження від 23 грудня 2019 р. та 10 лютого 2020 р.).

Серед позитивних моментів у дисертаційній роботі слід зазначити такі.

Особливий інтерес становить характеристика принципів сімейного права за законодавством України, зарубіжних країн, а також міжнародними актами. При цьому вона дуже детально здійснила порівняльний аналіз законодавства зарубіжних країн різних правових систем (романо-германської, англо-американської та мусульманської). Особливо цікавою була характеристика принципів сімейного права країн мусульманської правової системи.

У дисертації детально продемонстровано застосування принципів сімейного права у практиці ЄСПЛ та національних судів. При цьому дисертантка наводить приклади як правильного їх застосування, так і не вірного тлумачення сутності окремих принципів сімейного права.

Заслуговує на увагу характеристика законодавчого закріплення принципів сімейного права в Україні та зарубіжних країн у його динаміці (вона відтворила зміни законодавчих позицій щодо значення окремих принципів).

Основна цінність дисертаційного дослідження полягає у авторській концепції визначення дії принципів сімейного права, де вона виділяє: прямий вертикальний ефект, згідно з яким принципи сімейного права діють

безпосередньо у регулюванні сімейних відносин незалежно від їх фіксації у писаному праві; непрямий вертикальний ефект – коли принципи сімейного права регулюють сімейні відносини через норми сімейного права, які їх фіксують.

Підтримую дисертантку у запропонованій систематизації принципів сімейного права, зокрема нею запропоновано їх класифікувати за такими критеріями: сферою дії (сімейно-правові принципи та принципи інститутів сімейного права); нормативно-правовою визначеністю (абсолютно-визначені, відносно-визначені та не визначені у законодавстві); за джерелом закріплення (зафіксовані в сімейних нормах, зафіксовані як в нормах конституційного, так і сімейного права, в нормах цивільного та сімейного права, не зафіксовані в законодавстві); функціональною спрямованістю (принципи, що визначають вимоги до сімейно-правового регулювання в цілому, та принципи, які визначають правове регулювання окремих сімейно-правових відносин); за ступенем впливу на регулювання суспільних відносин (програмні та реальні) (с. 33 дис.).

Для характеристики правового значення принципів сімейного права дисертантка правильно виділяє окремі функції: регулятивну (принципи сімейного права є невід’ємним елементом механізму правового регулювання сімейних відносин, що здійснюють регулятивний вплив опосередковано через правові норми та можуть мати пряму дію), охоронну (через високі вимоги щодо якісного змісту принципів сімейного права, яким мають відповідати сімейно-правові норми, відбувається охорона моральних цінностей суспільства у сфері сімейних відносин) та інші (підрозділ 1.1. дис.).

На увагу заслуговує пропозиція дисертантки про те, що принципом сімейного права є принцип мовчазної згоди, який проявляє себе в окремих нормах Сімейного кодексу України, у тому числі коли презюмується, що один із подружжя діє за згодою іншого при вчиненні дій щодо життя сім’ї

(ч. 3 ст. 54 СК України), а також у випадку вчинення ним дрібного побутового правочину (ч. 2 ст. 65 СК України) (с. 32 дис.).

Можна підтримати дисертантку у пропозиції про те, що «перелік обмежувальних заходів, передбачених 91-1 Кримінального кодексу України слід доповнити новим пунктом «примусове виселення з місця спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства» (с. 379 дис.).

Правильним є висновок дисертантки, що сутнісною ознакою принципів сімейного права, є самокорегованість, яка характеризує те, що принципи сімейного права змінюються природно (самостійно корегуються) відповідно до зміни сімейних цінностей у суспільстві, на відміну від сімейно-правових норм, які можуть бути змінені тільки уповноваженими суб'єктами (с. 30 дис.).

Особливий інтерес викликають положення роботи щодо характеристики окремих принципів сімейного права, а саме: рівності, добровільності шлюбу, державної охорони сім'ї, відповідності моральним засадам суспільства, недопустимості втручання у сімейне життя, найкращих інтересів дитини.

Цікавою є характеристика дії принципу рівності щодо трансгендерів. Дисертантка правильно зробила висновок, що серед трансгендерних осіб проблеми із реалізацією права на шлюб можуть виникнути тільки у випадку, якщо в державі, де планується реєстрація шлюбу, заборонені одностатеві шлюби, і обраним партнером трансгендерної особи є особа тієї ж статі. На її думку, це питання має розглядатися у контексті права осіб однієї статі на укладення шлюбу (с. 242 дис.).

Висновки та пропозиції дисертантки, в цілому, підтверджуються фактичним застосуванням правових норм на практиці, критичним аналізом чинного національного цивільного законодавства, висловлених у юридичній літературі вченими суджень з тих чи інших аспектів досліджуваної тематики. Це дає підстави стверджувати про належний рівень обґрунтованості

наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їхню цілковиту достовірність.

Особливо слід відзначити істотну кількість літературних джерел (991) та актів упровадження, поміж яких слід відзначити проект Закону України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України та інших законів України» та пояснювальну записку до нього, а також таблиці, де наведено статистичні дані про кількість зареєстрованих народжень, шлюбів та розлучень в Україні, кількість укладених шлюбів в державах-членах ЄС, кількість розлучень в державах-членах ЄС.

Виходячи зі змісту дисертації та автореферату, можна констатувати, що поставлена до виконання мета дослідження успішно досягнута.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Позитивно оцінюючи актуальність проведеного дисертантом дослідження, наукову новизну, обґрунтованість і достовірність, високий теоретичний рівень і практичну значущість його результатів, слід висловити певні зауваження щодо окремих положень роботи, які носять дискусійний або спірний характер.

Серед них слід зазначити такі.

1. У роботі розкрито принцип гендерної рівності у сімейних відносинах, зокрема наведено законодавче закріплення цього принципу в Україні, зарубіжних країнах, міжнародних актах, позиціях ЄСПЛ, вказано моделі гендерної рівності та завдання гендерної державної політики. При цьому дисертантка зазначає, що «чимало проблем залишається, в тому числі і щодо нерівного розподілу обов'язків у сім'ї, що зумовлює складнощі для жінки у поєднанні виконання сімейних та трудових обов'язків» (с. 222 дис.). Однак доцільно було запропонувати способи вирішення таких проблем гендерної рівності у сімейних відносинах.

2. Досліджуючи принцип рівності та інститут шлюбу, дисертантка багато уваги приділила питанню одностатевих шлюбів та партнерства. Нею було детально проаналізовано законодавство зарубіжних країн, практику

ЄСПЛ, наведено статистичні дані щодо зареєстрованих одностатевих шлюбів та їх співвідношення до різностатевих шлюбів, вказано на заборону укладення таких шлюбів в Україні (с. 227-234 дис.). Однак слід було вказати особисту думку щодо запровадження одностатевих шлюбів та партнерства в Україні.

3. Дисертанткою запропоновано запозичити з «Принципів європейського сімейного права щодо права власності, утримання та правонаступництва пар у фактичних союзах» до сімейного законодавства України терміни «фактичний союз» та «стабільний фактичний союз». При цьому ознакою стабільного фактичного союзу вказано «стабільне проживання партнерів у фактичному союзі понад п'ять років» (с. 240 дис.). Виникає питання про те, чому дисертантка вважає за доцільне обмежитися п'ятьма роками, а не двома роками, як це закріплено у Каталонському цивільному кодексі (ст. 234-1) та Законі Норвегії про співжиття.

4. У дисертації дисертантка вказує, що «необґрунтованим є обмеження права особи розірвати шлюб в адміністративному порядку тільки у випадку відсутності дітей». Тому вона пропонує «в ст. 106 СК України слово «дітей» замінити словосполученням «неповнолітніх дітей» (с. 262 дис.). Однак така пропозиція потребує обґрунтування: чому неповнолітніх дітей, а не дітей загалом?

5. Дисертантка описує застосування репродуктивних технологій та вказує, що окремі вчені вважають це не етичним, порушенням релігійних норм (с. 310 дис.). Слід було висловити особисте ставлення до такого ноу-хау, оскільки трапляються випадки засудження окремими громадянами таких технологій та навіть зустрічаються заборони щодо спілкування власних дітей із дітьми, зачатими за допомогою репродуктивних технологій.

6. У роботі також порушено питання щодо «гарантування таємниці донорства при застосуванні репродуктивних технологій і як це питання корелюється із правом особи знати про своє генетичне походження» (с. 331 дис.). Однак дисертантка не розкрила шляхи його вирішення.

Втім, в цілому наведені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку реалізованої дисертанткою наукової роботи, її науковості та практичної значущості отриманих результатів. Окремі з цих тверджень можуть стати предметом дискусії під час захисту дисертації на засіданні спеціалізованої вченої ради або слугувати підґрунтям для подальших наукових розвідок здобувача.

За темою дисертаційного дослідження дисертанткою опубліковано 53 публікації, у тому числі одноособову монографію, прийнято участь у трьох колективних монографіях, 21 наукові статті, опубліковані у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 6 наукових статей, опублікованих у зарубіжних періодичних виданнях з юридичного напрямку, тези 22 доповідей і наукових повідомлень на міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-практичних конференціях, засіданнях круглих столів. Вони з достатньою повнотою відображають основні результати проведених здобувачкою досліджень. Серед зазначених публікацій відсутні тотожні чи близькі за змістом.

Мова дисертації є науково місткою, зрозумілою, відповідає вимогам сучасної української літературної мови. Дисертація не містить невинуватених повторів, дублювань; виклад матеріалу є послідовним та логічним. Зміст автореферату повною мірою відповідає тексту рукопису дисертації, достатньо повно у реферативному вигляді відтворює її зміст.

Виходячи з наведеного, формується обґрунтований висновок, що представлена дисертація є завершеною самостійною науковою працею, в якій отримані та послідовно описані нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують поставлену наукову задачу, яка має істотне значення для науки сімейного права, – розробка теоретичного узагальнення та формування концептуальної моделі принципів сімейного права, встановлення проблем їх дії з урахуванням сучасних тенденцій розвитку сімейних відносин, розроблення пропозицій та рекомендацій, спрямованих на гармонізацію сімейного права України з правом ЄС.

Зроблені висновки дозволяють зробити висновок та констатувати, що дисертація на тему «Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права», подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право, відповідає вимогам, встановленим п. 9, 10 Положення про порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань від 24 липня 2013 року № 567, а її автор – Менджул Марія Василівна заслуговує на присудження спеціалізованою вченою радою наукового ступеня доктора юридичних наук.

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук, професор,

завідувач кафедри цивільного права та процесу

Хмельницького університету управління та права

імені Леоніда Юзькова

С.Д. Гринько

Підпис *С.Д. Гринько*
ЗАСВІДЧУЮ:
вчений секретар університету

С. Лозинська

